

İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass -Bâkullânî ve Kâdî Abdülcebâr'da Kelâmullah Meselesi Örneği-, Kamil Güneş, İnsan Yay., İstanbul, 2003, 634 s.

Lütfi CENGİZ*

Akıl ve nass meselesi, İslam düşüncesine şeklini veren en önemli konuların başında gelmektedir. Hatta İslam düşüncesi, bu iki alanın uzlaştırılmasına yönelik çabaların bütünüdür demek de mümkündür. Çünkü İslam düşünürleri, tüm çalışmalarında nasları anlama ve değerlendirme, bununla birlikte aklın fonksiyonlarının ne olduğu hususu üzerinde yoğunlaşmışlardır.

İşte bu önemli konu, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim elemanlarından Dr. Kamil Güneş tarafından, temel kaynaklar takip edilmek suretiyle ele alınmış, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass (Bâkullânî ve Kâdî Abdülcebâr'da Kelâmullah Meselesi Örneği)* adıyla ilim dünyasına sunulmuştur. Bu eser, ekol-nass ilişkisi üzerine kurulu mukayeseli bir çalışma hüviyetinde olduğu için önem arz etmektedir.

"Kelâm okullarının gerçek teolojik ve entelektüel kimlikleri; onların siyaset ve toplum ilişkilerinin tahlilinde değil, -bu bağlantıları tamamen göz ardı etmeksizin-referans aldıkları delillerle görüşleri arasında kurdukları düşünsel bağda aranmalıdır." (s. 11) diye söze başlayan yazar, bu bağın niteliklerini ve sonuçlarını araştırırken de tüm kelâm okullarını ve konularını, araştırma çerçevesinde tutmanın imkânsızlığı ve hatalı sonuçlara yol açabilecek genellemelere götürme ihtimalinin yüksekliğinden dolayı, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in hicrî IV. yüzyılda yaşamış iki önemli temsilcisini, Bâkullânî ve Kâdî Abdülcebâr'ı seçtiğini; bu iki kelâm okulunun farklılaşmasına örnek olarak da, halku'l-Kur'ân meselesini araştırma konusunun merkezi olarak belirlediğini (s. 11-12) ifade etmektedir. Yazar, "böylece ulaşılması mümkün olan bizzat kendi kaynaklarından hareketle kelâm ilmine ismini verecek derecede ciddi boyutlarda tartışılmış bir konunun teolojik çerçevesinin naslarla nasıl çizildiğini, ilâhî kelâmın gerçekte etkisinin hangi düzeyde olduğunun ortaya çıkacağını (s. 12) belirtmektedir.

Çalışmanın konusunu bu şekilde ortaya koyan yazar, amacını ise şu cümlelerle izah etmektedir: "Yaptığımız çalışma, bir yönüyle kelâmî mezheplerin "ekol" olabilmelerini sağlayan nazarî (teorik) yönlerinin temeli olan Kur'an ayetlerini nasıl ele aldıklarını incelemeyi hedeflemektedir. Bu bir bakıma kelâmî ekollerin farklılaşmasındaki dinî ve nassî temelleri bulma ve anlama çabalarının mecrasını izleme teşebbüsüdür" (s. 19). "Esas amacımız, kelâm ekollerinin çıkışına dair nass etkisiyle sınırlı bir tarih yapma çabası değildir. Bilâkis zaten oluşmuş kelâm okullarının, en önemli meselelerden

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, lcengiz@selcuk.edu.tr

kelâmullah hakkında belirledikleri ilkelerin neler olduğu ve kelâmullahın tabiatına dair Kur'an nasslarının kendilerini ne kadar bağladığı ve konuyu ele alış bütünlükleri içerisinde Kur'an nasslarının ne kadar yer tuttuğu, yerinin ne olduğu; konuyla ilgili delil getirdikleri ayetlerin neler olduğu ve delâletlerinin kabul edilmeye değer olup olmadıkları hususudur" (s. 22). Yazar ayrıca aşağıdaki soruların cevaplandırılmasını da amaçları arasına dahil etmektedir: "Varlıkla ilgili temel yorumlarında, bilgi kuramlarındaki yaklaşımlarında, Tanrı hakkındaki görüşlerinde, insan hürriyeti ile ilgili meselelerde düşüncelerini, inançlarını örgütleyen kelâm ekolleri, Kur'an'ın bütünlüğü ve dinin genel yapısı içinde nasıl bir yer edinmektedirler? Düşünce ve bilgilerini sistemli olarak ifade ederlerken gerek kendi iç, gerek mukayeseli bakışla bütünlük içinde anlamlı zemine oturan düşünceler örgüsüne ulaşabilişler midir?" (s. 23)

Çalışmanın konusu, amacı ortaya konduktan sonra, Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebâr hakkında biyografik bilgiler sunulmaktadır. Araştırmada, her iki düşünürün de hayatı, eserleri, ilmî kişilikleri, bilimsel etkileri ve öne çıkan belli başlı görüşleri ve kendi dönemlerindeki siyasî, ilmî ve entelektüel ortamla ilgili detaylı bilgiler yer almaktadır. Ayrıca, o dönemdeki Mu'tezile-Şîa yaklaşımına da dikkat çekilmektedir. Zira bu dönem, Şîfî Büveyhîlerin hâkim olduğu bir döneme rastlamaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde kelâm okullarının farklılaşma nedenleri, halk'ul-Kur'an meselesi ölçüğünde ele alınmaktadır. Genel anlamda İslam düşüncesini doğuran sebeplerin, bu konunun da belli başlı sebebi olduğu görülmektedir. Zira sıralanan nedenler ortaya koymaktadır ki; İslam toplumu içindeki siyasî, sosyal, fikrî ihtilâflar, İslam toplumunun dışındaki Hıristiyan ve Yahudi tesiri, ayrıca diğer kültürlerle etkileşimlerle birlikte kelâmullah konusunun gündeme geldiği ifade edilmektedir. Ancak "kelâmullah ve sıfatlar meselesinin, bir yönden diğer din ve kültürlerin etkisiyle İslam dünyasında ele alınmış olduğu kabul edilmekle birlikte, bu konuların işlenişlerinin İslâmî zihin formatlarında gerçekleştiğini ve teorik alt yapılarının Müslümanların entelektüel ürünleri" (s. 183) olduğu vurgulanmaktadır.

İkinci bölümde, halk'ul-Kur'an meselesiyle birlikte, bu konunun bir üst başlığı anlamındaki sıfatlar konusu işlenmektedir. "Nasslarda Allah'ın sıfatlarının olduğuna dair bir lâfız geçmese de bunun, O'nun sıfatlarının olmadığı ve nasslarda zikredilmediği anlamına gelmeyeceğini; Kur'an'da sıfat lâfzı geçmese de Allah'ın pek çok sıfatının defalarca zikredildiği" (s. 195) ifade edilmektedir. Bu çerçevede, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasında ihtilâf konusu olan mastar manasındaki sıfatlar vb. meseleler, bu iki ekolün temsilcileri Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebâr'ın görüşleri öne alınarak mukayeseli bir şekilde değerlendirilmektedir. Sıfatlar meselesini izah ederken her iki düşünürün de, gâibin şâhîde kıyas edilme yöntemini benimsedikleri, bundan kaçınmanın yolu ve imkânı olmadığı belirtilmektedir. Sıfatların zatın aynı ya da gayrı oluşunda her iki âlimin ayrı düşündükleri, ancak Bâkılânî'nin görüşünün daha tutarlı olduğu tespiti yapılmaktadır. Zaten bu konudaki görüşlerin tutarsız olduğunu fark eden bazı Mu'tezilî âlimlerin ahval teorisine sığındıkları ifade edilmektedir. Kelâmın mahiyeti tartışmalarındaki farklı değerlendirmeler de bu bölümde değerlendirilmektedir. Bu bölümün sonunda Kur'an'ın mahlûk olup olmaması, her iki zıt düşüncenin bakış açılarından yola çıkılarak izah edilmektedir. "Kur'an mahlûktur" veya "mahlûk değildir" görüşü benimsendiğinde, ne gibi hususların cevapsız kalacağı yine mukayeseli bir biçimde ele alınmaktadır.

Üçüncü bölümde, kelâmî ekollerin farklılaşmasında her bir ekolün benimsediği yorum biçimlerini ortaya koymak hedeflenmektedir. Anlama ve yorumun niteliğiyle

ilgili teorik bilgilerden sonra, nasslardan delil getirilirken kullanılan yöntemlere değinilmekte ve bu merhale "farklılaşmanın çatallandığı yer" (s. 368) olarak görülmektedir. Kelâmcıların genel olarak kullandıkları gâibi şâhide kıyas, in'ikâs-ı edille, sebr ve tak-sîm, mukaddimelerden sonuçlara varmak vb. istidlâl şekilleri bu bölümde açıklanmaktadır. Kelâmcıların istidlâl yolları aynı olmasına rağmen, farklı yorumlar da ortaya çıkabilmektedir. Mezhebî önyargı, karşıt hususları merkeze alma, nassın farklı yorumlara açık olması vb. bir takım nedenlerin farklılaşmayı gerektirdiği vurgulanmaktadır. Bu bölümde yorumlardaki yöntem ve yaklaşımlara dair genel eğilimlere de yer verilmekte; bu eğilimlerin ilkinin akılcı, diğerinin lâfızcı olduğu, temsilcilerinin de ilkinin Mu'tezile, ikincisinin kendi aralarında farklı olmakla birlikte Hanbelîler, Müşebbihe ve Mücessime olduğu, Ehl-i Sünnet'in ise tarafları dengelediği anlatılmaktadır. Bu hususlar genel olarak izah edildikten sonra, Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebbâr'ın akıl-nakil meselesindeki farklı yaklaşım tarzları ele alınmaktadır. Özellikle, Mu'tezilî eserler objektif ölçülerle okunup değerlendirildiğinde, bu ekole ait kelâmcıların, İslam'ı akfî yöntemlerle müdafaa etmek isteyen cesur insanlar (s. 424) oldukları ifade edilmektedir.

Kitabın buraya kadar olan bölümleri, son bölümün teorik arka plânını oluşturmaktadır. Son bölüm asıl can alıcı noktadır. Bu bölümde farklılaşan nasslar âdetâ birer birer ele alınmakta teorik anlayışların nasslar üzerinde uygulanışına örnekler verilmektedir. Kâdî Abdülcebbâr'ın önceden belirlenmiş akfî usulle Kur'an ayetlerini değerlendirdiği, Bâkılânî'nin ise, bütün nasslar karşısında usul geliştirmek ve nassın içinde onun işaret ettiği anlamı dışlamaksızın, beşerî olanla ilâhî olanın farklılıklarını göz önüne alarak bir sistem kurmak ve geliştirmek gayesini taşıdığı tespiti yapılmaktadır. Esasen Mu'tezilî anlayışla Sünnî anlayışın nasslara bakışta en temel farkı da burada yatmaktadır. "Allah'ı ve nassların işaret ettiği şeyleri anlamaya çalışırken nassın içinden mi anlam ve düşünce kurulmalıdır? Yoksa zorunlu olarak Kur'an nazil olmadan bulunan akıl ve dil olgusundan dolayı dil-düşünce ve mantık bağlamında önceden belirlenmiş akfî ilkelerle mi Kur'an'ı anlama ve yorumlama gerçekleştirilmelidir?" (s. 484) soruları sorulduktan sonra, aslında Ehl-i Sünnet'in Kur'an ayetlerinden hareketle sistemini oluştururken akfî işlevsiz bırakmak gibi bir niyeti olmadığı, Mu'tezile'nin de gâibi şâhide kıyas etme prensibini ileri derecede uygulayarak nassları önemsememe, nassın karşısında akfî hüküm koyma gibi bir tavır içinde olmadığı belirtilmektedir.

Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin Kur'an'ın mahlûk olup olmaması ile ilgili delil getirdikleri ayetlerin aynı olduğu, ancak bu ayetleri yorumlamada bir takım farklılıkların ortaya çıktığı aktarılmaktadır. Bu konuyla ilgili ileri sürülen en önemli delilin "*kün feyekûn*" ibaresini içeren Kur'an ayetleri olduğu; bu ayetlerin de ma'dûmun şeyliği, ezelde ma'dûma hitap edilip edilmediği, ayetlerin yorumlarında teselsüle düşülüp düşülmediği vb. noktalardan irdelendiği görülmektedir. Aynı şekilde, "halk" ve "emr" gibi ifadeleri içeren diğer nasslar da her iki ekol tarafından farklı biçimlerde ele alınmış ve değerlendirilmiş olduğu detaylandırılarak şu önemli tespit yapılmaktadır: "Hem Bâkılânî, hem Kâdî Abdülcebbâr, Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunda kendilerine delil olabilecek nassları kullanmışlar, ancak nasslar her zaman onları desteklememiştir. Dolayısıyla onların nasslarla istidlâl etmeleri, görüşlerinde isabetli oldukları anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte onlar, bir takım istidlâllerinde sağlam akfî ilkelerle kendilerini desteklemişler ve nassın delâletini kendilerine yaklaştırmada başarılı olmuşlardır. Bir tarafın tamamen sağlam istidlâlde bulunduğundan söz etmek zordur.

Kâdî Abdülcebbar'ın nass yorumunda şâhidin belirgin hakimiyeti varken, Bâkılânî nassın gösterdiği anlama daha bağlı bir görünüm arz etmektedir" (s. 557-558).

Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesinin yansımaları olabilecek, Arapça dışındaki bir dille ibadet, Kur'an'ın tarihselliği gibi, aynı zamanda güncel olan konulara da çalışmanın son bölümlerinde değinilmektedir. Bu meseleleri gerçek manada anlayabilmek için, halku'l-Kur'ân konusuna ilişkin tarihsel ve entelektüel arka plânı tanımının şart olduğu vurgulanmaktadır. Bu güncel konuların bugünün kendine has tartışmalarından neş'et ettiği, dolayısıyla zorlama değerlendirmelerin yapılmaması gerektiği imâ edilmektedir. Kâdî Abdülcebbar'ın, kelâmdaki akılcılığına rağmen, özellikle buna benzer ibadet ve muamelât konularında nassa rağmen bir tavır içerisinde olmadığı, nakli esas aldığı örnek olarak sunulmaktadır.

Sonuç bölümünde ise; kelâm ekollerinin farklılaşmasında nassların rolüne örnek olarak verilen halku'l-Kur'ân meselesinde, gerek Ehl-i Sünnet, gerekse Mu'tezile'nin nasslardan yola çıkarak düşüncelerini oluşturmadıkları, nassların bilâhare düşünce sistemlerini delillendirmek için bulunduğu ve yorumlandığı; buradan hareketle, halku'l-Kur'ân konusundaki farklılaşmanın, iç etkenlerin rolüyle ortaya çıkmasından çok dış etkenlerle Müslümanların gündemine girdiği tespiti yapılmaktadır. Çalışmanın sonunda ulaşılan neticeler maddeler halinde şu şekilde sıralanmaktadır: "1- Halku'l-Kur'ân konusunun bizzat nassların önerdiği bir konu olmadığı, 2- Özellikle Mu'tezile için, bu konuda kullandıkları kadarıyla nassların fazla yer işgal etmediği ve birinci delil olarak kullanılmadığı, 3- Nassların delil olarak kullanılması durumunda da hem Bâkılânî, hem Kâdî Abdülcebbar açısından, çoğu kez yerinde istidlâlde bulunmadığı; çıkarımların genellikle, delil ile medlûlün birbirini gerektirmemesi yüzünden zayıf ve hatta yanlış neticelere varılmıştır. 4- Bunlarla birlikte gerek delil olarak görme, gerek delil ile çıkarımda bulunurken Bâkılânî'nin nasslara, Kâdî Abdülcebbar'dan daha bağlı olduğu anlaşılmıştır"(s. 590-591). Günümüz kelâmının güçlü bir şekilde yeniden ele alınabilmesi için, Kur'an'dan hareket edilmesi gereği hatırlatılarak çalışmaya son verilmektedir.

İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass (Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebbar'da Kelâmullah Meselesi Örneği) isimli ciddi emek mahsulü olan bu araştırma kitabı, başlıkla içerik arasında bir uyumsuzluk taşımasına rağmen, -çünkü kitabın muhtevası akıl-nass ilişkisinden ziyade ekol-nass ilişkisi hüviyetindedir- meseleleri ele alış biçimi, konuyu mukayeseli işleme becerisi, kişisel yorumlarda tutarlılık, ilk kaynaklara ulaşmadaki maharet, zengin kaynakça ve akıcı dili ile ilim dünyasının, özellikle kelâm ve felsefeye ilgi duyan herkesin istifade edeceği bir nitelik arz etmektedir.